

Janko Liška

Pobude slovenske proletarske književnosti k oblikovanju in rasti socialne in nacionalne zavesti

(Fragment)¹

Slovenska književnost je v vseh svojih obdobjih — razen v času rekatolicizacije in katoliškega baroka — izražala napredne družbene težnje. Ponovno je spodbujala k boju za pravičnejšo veljavo ljudstva. Njeni najpogumnejši predstavniki, so se znova in znova spopadali z nazadnjaštvom in omahljivci v boju. — Še posebej velja to za Ivana Cankarja in za obdobje med obema vojnama, ko so prav književne revije bile žarišče razprav o položaju in pobud o zahtevah slovenskega naroda.

¹ Gornji fragment nameravane daljše študije obravnava, če odštejemo odstavke o Ivanu Cankarju, predvsem prvo polovico obdobja med vojnama. S posameznimi podatki in ocenami sega sicer v trideseta leta, vendar upošteva v glavnem le književnike, ki so se uveljavili in bili glasniki družbenonaprednih idej v dvajsetih letih in delno že prej (to je sodelavce Demokracije, Svobode, Mladine, Svobodne mladine in komunističnih listov v času pred diktaturo).

Objavljeno besedilo je fragment iz dveh razlogov: zaradi sorazmerno kratkega časa priprav za posvetovanje in vnaprej določenega obsega koreferatov ne glede na obsežnosti obravnavane problematike. In končno bo morala celotna študija upoštevati še dokumente, ki jih hranita predvsem Arhiv CK ZKS in AS, pa v času posvetovanja še niso bili v celoti dostopni.

Delavska izobraževalna in kulturna društva obravnava, ker so bili proletarski književniki z njimi živo povezani in so vidno prispevala k socialni, narodni, protifašistični in kulturni vzgoji delavstva in drugih njihovih članov.

Nadaljevanje študije bo obravnavalo predvsem socialni realizem kot odraz in izraz narodnega in socialnega osveščanja v letih boja zoper kraljevsko diktaturo in rastočo fašistično nevarnost: ta del študije bo skušal prikazati takratno socialno poezijo in marksistično literarno kritiko (Ivo Brnčič, Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Vladimir Martelanc, Boris Zihel), Bratka Krefca in Prežihovega Voranca do kraja, leposlovno in feljtonistično delo Miška Kranjca in drugih pripovednikov realistov, ki so opozarjali na socialno problematiko posameznih slovenskih pokrajin (Ferdo Godina, Karel Grabeljšek, Anton Ingolič, Ignac Koprivec, Ciril Kosmač, Ivan Potrč). Zadnji odstavki študije bodo namenjeni rodu, ki je doraščal tik pred izbruhom vojne, to je rodu Mateja Bora in Kajuha. — Viden del študije bo odmerjen marksističnemu tisku in tisku, ki je prišel ta leta pod vpliv levece oziroma je iskal rešitev za narodni obstanek in socialno osvoboditev Slovencev z izhodišč krščanskega socializma; zato bo študija obravnavala Književnost, krizo Ljubljanskega zvona, ustanovitev in razvoj Sodobnosti, vse večji vpliv levece v Ljubljanskem zvonu in mariborskih Obzorjih, jugoslovansko revijo Zbornik 39, mladinske levičarske revije (Slovenska mladina, Srednješolec, Mladi Prekmurec), prevzem prekmurskega Novega časa in pomen Ljudske pravice, krizo revije Dom in svet in tisk krščanskih socialistov, ki so v nasprotju s klerikalci vse bolj poudarjali socialno vprašanje in se naposled odločilo v boju za obstanek slovenskega naroda in ohranitev demokracije za zvezo s komunisti in drugimi borci zoper fašizem. — V ta okvir sodi tudi delo Franceta Bevka, ki je

Ivan Cankar je prva leta našega stoletja brezkompromisno razkrinkal lažno rodoljubje. Prvi v naši književnosti je vidno in odločno nastopil zoper monopol meščanstva in klera v odločanju o občenarodnih zadevah. Za socialnodemokratsko stranko je ugotovil, priznavajoč ji vse resnične zasluge, da je obtičala v boju za boljši kos kruha in ostala sektaško omejena na industrijski in mestni proletariat, da je opustila boj za oblast ljudstva, zanemarila slovensko narodno vprašanje ter na Koroškem in Štajerskem postala celo posrednik germanizacije.

Ivan Cankar pa je v nasprotju s stranko, kateri je pripadal, mislil na usodo vsega slovenskega naroda, mislil na prihodnost »naroda-proletarca«, kakor ga je sam imenoval, in veroval, da si bo ta narod prej ali slej krojil usodo sam. Rešitev slovenskega narodnega vprašanja je videl v rešitvi socialnega vprašanja, hkrati pa sodil, da nobeno demokratsko gibanje ne more mimo vse močnejših nacionalnih teženj slovenskega naroda, če noče ostati zgolj sekta.

Proti avstromarksistični kulturni avtonomiji in proti mrtvorojeni zamisli »tivolske resolucije« o enotnem jugoslovanskem knjižnem jeziku je Ivan Cankar že leta 1913 v predavanju Slovinci in Jugoslovani postavil takrat drzno misel o jugoslovanski zvezni republiki enakopravnih in enakovrednih narodov — in sicer na osnovi naravnih pravic teh narodov in zaradi obrambe proti nemškemu imperialističnemu Drang nach Osten.

Ivan Cankar je verjel v temeljna načela in v končne cilje socializma; poudaril je misel, tiste čase živo v ožjem krogu slovenskih socialističnih izobražencev, da pojdejo vsi narodi v socializem, toda vsak »po svoji osebnosti, po svojih domačih gospodarskih, političnih in kulturnih razmerah«.²

Z gornjimi spoznanji in spodbudami ni bila nakazana le pot, na katero je dobri dve desetletji kasneje krenil slovenski narod z Osvobodilno fronto v odločilnih letih boja za narodni obstanek in za boljšo ureditev sveta, ampak tudi pot, ki vodi do osvoboditve človeštva in do mirnega sožitja med narodi.

kljub fašističnim šikanam vztrajal na Primorskem in z vrsto knjig pod raznimi imeni opravil pomembno narodnoobrambno delo.

V sklepnem poglavju bo študija skušala oceniti pomen slovenske proletarske oziroma sploh demokratske književnosti za oblikovanje in rast socialne in narodne zavesti rodov, ki so v odporu proti fašistični okupaciji izbojevali slovensko socialistično republiko (v zvezi enakopravnih jugoslovanskih narodov) z vsemi atributi, ki so potrebni za polno gospodarsko, politično in kulturno življenje razvitega naroda.

² Iz Cankarjevega predavanja pri tržaškem Ljudskem odru (20. aprila 1918) O čiščenje in pomlajenje (objavil Naprej od 27. do 29. aprila 1918, CZS XIX, CID X).

Misel o posebni poti vsakega naroda v socializem sta pred Ivanom Cankarjem zapisala že dr. Anton Dermota v programatičnem uvodniku v obnovljenih NZ (1909, str. 2—3) in Abditus (tj. Albin Prepeluh) v knjigi Socialni problemi (1912, str. 96, v eseju Socializem posameznika).

Dermota je zapisal: »Dokazati hočemo, da je naš socializem — in ta ima isti končni cilj in ista temeljna načela kakor socializem po vsem svetu — vzklik iz naše rodne grude, iz naših slovenskih političnih, gospodarskih in kulturnih razmer, iz naših slovenskih ljudi, iz naše slovenske zgodovine, katere imamo več in večjo, nego si prizadevajo sami...« Prepeluh pa poudarja v navedenem eseju, da socializem ni šablona, saj nastaja iz potrebe, in »Slovinci na primer potrebujemo slovenskega socializma. Ne v tem smislu slovenskega, da bi poznali zgolj kake narodne šovinistične težnje, temveč socializem, ki ima stike in zveze s socialistično idejo povsod, kjer ista napreduje in se razvija, skratka potrebujemo socializem, ki more nam prikladen in uporabljiv biti«. Čeprav »je socialna misel povsod enaka«, se vendar uveljavlja iz različnih izhodišč.

Že pred pol stoletja je Ivan Cankar jasno odgovoril na vprašanje, ki, žal, še danes hudo razdvaja socialistični svet.

Za temelj socialnodemokratske stranke je Ivan Cankar imel razredni boj, delavstvo za »skalo«, kot piše v odprtem pismu Verusu-Antonu Kristanu v Napreju 8. maja 1918, »na kateri bomo gradili Slovenci svoj boljši dom«.

Na kaj se je opirala ta Cankarjeva vera? Vsekakor ne zgolj na znano marksistično spoznanje o vodilni vlogi delavskega razreda, marveč konkretno na upornost slovenskega ljudstva, ki se je javljala očitno tudi h koncu prve svetovne vojne (upor v Judenburgu in pod.). Hkrati je bil Cankar pobudnik in glasnik naprednih družbenih spoznanj zavednih naprednih sil na Slovenskem, ki so se oblikovale v Naših zapiskih, prepovedovskem gibanju, Krekovem krščanskem socializmu in zlasti iz »socialistične omladine« v reviji *Demokracija*. Vse to klitje in vrenje je dobilo v slovenskem svetu prav s Cankarjevimi klenimi in uglednimi formulacijami, ki so nenehno vznemirjale nasprotnike, vrednost izkristalizirane vsenarodne usmeritve.

Kljub poskusom, kako zamegliti, prezreti ali celo ponarediti Cankarjevo jasno in družbeno globoko utemeljeno slovensko socialistično usmeritev, kljub nerazumevanju, ki je izviralo iz malomeščanske kratkovidnosti, je bil Ivan Cankar ves čas med vojnama bolj kot kdorkoli iz naše preteklosti spodbudno navzoč boju Slovencev proti klerikalizmu, proti idealiziranju slovenske stvarnosti ter likvidatorskim težnjam integralnih Jugoslovanov, ki so Cankarja trgali celo iz gimnazijskih čitank (odlomek Kurenta). Ves ta čas so se javljali književniki in publicisti, ki so s svojimi leposlovnimi deli, s kulturno-političnimi ter političnimi stališči pogumno prispevali k obrambi, uveljavljanju in konkretizaciji vélikega izročila.

V poteku preoblikovanja in širjenja socialne in nacionalne aktivizacije slovenskega naroda gre napredni književnosti med vojnama zasluga in čast, da je kljub obdobju krize v delavskem gibanju, kljub zaviranju in zatiranju naprednih manifestacij s strani buržoazije, vzlic nasilju šestojanuarske diktature in tesnim materialnim razmeram požrtvovalno in ustvarjalno prispevala k iskanju poti za rešitev življenjskih vprašanj našega naroda; gre ji zasluga, da je upodabljala življenje do tolike mere in v tolikšni širini realno kot še nobeno obdobje poprej, da je bila glasnik najnaprednejših ljudskih teženj in je tako vidno prispevala k pripravljenosti za odločilni boj v letih fašistične invazije.

Med Cankarjeve somišljenike se je upravičeno prišteval Lojz Kraigher (1877—1959), pisec Školjke (1911) in romana Kontrolor Škrobar (1914). Cankar ga je cenil kot iskrenega umetnika — kritika dvojne morale meščanske družbe. Kraigher pa je Cankarja preučeval do konca svojega življenja. Kmalu po prijateljevi smrti mu je posvetil v spomin dramo Umetnikova trilogija (1919), skoraj 40 let kasneje pa je dokončal »študije o njegovem delu in življenju« in hkrati spomine nanj v dveh obsežnih knjigah (Ivan Cankar, 1954, 1958) — dragoceno delo spričo avtorjevega intimnega poznavanja Cankarjevega fizičnega in duševnega življenja, njegovega časa in idej, pa tudi zaradi Kraigherjevega obračuna z zlobnim in omejenim pačenjem vélikega pisatelja.

Prvi rod, ki je skušal uveljaviti Cankarjeve zamisli o rešitvi slovenskega vprašanja, je bila »socialistična omladina«. Socialistična omladina je rasla ob Cankarju in Cankar z njo. »Nam vsem je govoril iz duše,« je zapisal v *Demokraciji* (1918, str. 370) eden od vodilnih ideologov te skupine

inž. Anton Štebi, »ko je govoril o očiščenju in pomlajevanju stranke.«³ Socialistična omladina se je v smislu pobud Cankarjevega predavanja Slovenci in Jugoslovani (1913)⁴ opredelila za zvezo enakopravnih jugoslovanskih narodov tudi z zahtevo po ekonomski demokraciji. Protestirala je proti imperialističnemu razkosanju slovenskega narodnega ozemlja in poudarjala, da zmaga socializma ni zadeva zgolj delavstva; zato je videla svoje poslanstvo, kot je zapisal dr. Milan Lemež, v širjenju »socializma in demokratizma med najširše kroge naroda« (Demokracija 1918, str. 223).⁵

V Demokraciji se javi že zamisel o povezovanju najširših slojev slovenskega naroda pod vodstvom socialističnega jedra. »Naša idejna propaganda,« navaja dr. Milan Lemež v članku Kam? pismo Filipa Uratnika, »mora segati preko formalnih okvirov političnih strank in mora iskati svoj delokrog v vseh krogih, ki so nam dostopni, ali pri tem mora ostati naše idejno jedro nedotaknjeno.« Torej zametek metode političnega dela, s katero je dve desetletji kasneje KP uspela oblikovati Osvobodilno fronto.

Z zadnjo številko II. letnika se je Demokracija usmerila z uvodnikom Lojzke Štebijeve in z njeno gloslo Pro domo komunistično. To je pomenilo konec enotnosti »socialistične omladine«. Pot od zamisli v članku Kam? do enotne in uspešne politične akcije za združitev naprednih sil slovenskega naroda je zadela na vrsto težav objektivne narave, pa tudi na slabosti delavskega gibanja samega. To gibanje je postalo pobudnik povezovanja ljudskih množic šele takrat, ko je KP prebolela sektaštvo. Zraslo je v boju zoper kraljevsko diktaturo, zoper surovi domači kapitalizem, v odporu zoper polkolonialni položaj države in zlasti proti preteči mednarodni fašistični nevarnosti.

K temu sta prispevali še dve posebni slovenski okoliščini: tradicionalno osrednje mesto književnosti v slovenskem kulturnem življenju že od razsvetljenstva dalje in leposlovno-publicistični tip celé vrste revij od Demokracije in Svobode prek Mladine, Književnosti, Sodobnosti in LZ zadnja leta do Slovenske mladine in Mladega Prekmurca.

V Demokraciji, ki je bila predvsem publicistična revija za obravnavanje načelnih vprašanj slovenskega javnega življenja in namenjena idejnemu oblikovanju inteligence, so od književnikov sodelovali Fran Albreht, Ivan Cankar, Rudolf Golouh kot eden od pobudnikov in ideologov, Igo Gruden, Juš Kozak, Ferdo Kozak, Marija Kmetova in Oton Župančič, vendar sta po smrti Ivana Cankarja pripadala idejno pobudnemu ožjemu krogu le Rudolf Golouh in Fran Albreht.

Rudolf Golouh je že pred vojno v Trstu in Istri organiziral delavstvo v socialistično stranko. Med prvimi na Slovenskem je nasprotoval oportunistu in zlasti avstromarksizmu te stranke in se opredelil za ustanovitev federativne republike Jugoslavije. V času povojnega revolucionarnega vrenja, stavk, krvavega spopada na Zaloški cesti je bil eden od borbenih voditeljev ljubljanskega delavstva (do vukovarskega kongresa, ko je ostal kot centrumaš

³ V članku Ivan Cankar in politika, ki je objavljen pod psevdonimom Outlaw.

⁴ Cankarjevo predavanje Slovenci in Jugoslovani 12. aprila 1913 v Mestnem domu v Ljubljani je organizirala socialistična Splošna delavska zveza Vzajemnost, objavila pa Zarja od 15. do 17. aprila 1917 (glej CZS XIX, CID X).

⁵ V članku Kam, ki je objavljen pod psevdonimom M. Rule.

v socialnodemokratski stranki).⁶ Znan je bil kot izvrsten govornik ter neumoren novinar in publicist, pesmi pa je objavljajal predvsem v predvojnih Naših zapiskih — z njimi je izražal svoj materialistični pogled na svet in protest proti socialnim krivicam. Kot dramatik je nastopil kasneje.

Tudi Fran Albreht⁷ je začel s socialno poezijo že pred vojno (Spev proletarcev, LZ 1911). Leta 1920 je objavil zbirko socialne lirike Pesmi življenja. S to zbirko narodnega protesta (npr. Naša meja gori) in socialnega zanosa (Proletarski maj) se je kot neproletarec opredelil za boj proletariata (Moj črni brat). Močneje kot retorične Pesmi življenja pa so odmevale Bezručeve Šlezke pesmi (1919), ki jih je Albreht prevedel kot umetniško močan in aktualen, kakor iz naših razmer napisan protest zoper narodno in socialno zatiranje in zoper brezbriznost vodilne buržoazije za življenjska vprašanja lastnega ljudstva.⁸

Isto leto (1919) in do konca marca naslednjega leta je Fran Albreht urejal socialistični družinski list Svoboda, glasilo delavske izobraževalne organizacije z enakim imenom. K tej reviji, ki je hvalila kulturno politiko Sovjetske zveze (Veno Pilon), je Albrehtu uspelo pritegniti vrsto meščanskih književnikov — tako Božidarja Borka, Janka Glazerja, Pavla Golio, Iga Grudna, Frana Roša, celo Vladimira Levstika, Petruško in Jožeta Vidmarja kot prevajalca Andrejeva in še druge. V majskem spisu 1919 (Prvi majnik) pa sta poleg socialistov Rudolfa Golouha, Lojza Kraigherja in Frana Albrehta sodelovala še Cvetko Golar in Juš Kozak (pod psevdonimom Jakob Gržina). Sploh je bilo v legalnem obdobju med slovenskimi meščanskimi izobraženci precej simpatij za socialistične ideje. Po obznani so z izrazi teh simpatij umolknili. Znova so se pridružili proletarski avantgardi v letih naraščajoče fašistične nevarnosti, vsaj povečini in pomembnejši, ter napravili bolj ali manj križ čez meščanski družbeni red in ideale meščanske kulture. Pridružili so se drug za drugim ideji ljudske fronte, ki jo je oblikovala in usmerjala KP. Kot občani in ustvarjalci so v letih preizkušnje pokazali, da jim narodna svoboda in čast ni puhalj beseda. Krenili so na pot Cankarjevega spoznanja, da za male narode brez socialne svobode ni prostosti in napredka.

Fran Albreht je od leta 1922 dalje deset let urejal LZ. V tem so liberalni lastniki revij jadrjali vse bolj v integralno jugoslovanstvo in pripravljali likvidacijo meščanske demokracije; zato je LZ teh let kompromis, ki je zdrknil včasih tudi pod raven levomeščanskih nazorov. Objavljajal je razmišljanja konservativca, kot je bil Anton Lajovic, Kosovelove pesmi pa v večjem, previdnem izboru šele po njegovi smrti. Tudi Fran Albreht je ob izidu Kosovelove zbirke zapisal začuda celo, da »močne, zdrave, pozitivne volje do življenja v tem pesniku skoraj ni«.⁹ Zategadelj je razumljivo, da je Mladina, kot pripoveduje Alfonz Gspan, nastala »edino zato, ker nam pri-

⁶ Rudolf Golouh, Pol stoletja spominov (Ljubljana 1966), glej poglavja 1905—1914, 1914—1918, 1918—1921.

⁷ Prva leta se je Fran Albreht podpisoval Albrecht. V tej študiji uporabljamo dosledno Albreht.

⁸ Položaj narodno in socialno zatiranih koroških in štajerskih Slovencev je bil v marsičem podoben položaju Čehov v Šleziji — od tod velik odmev prevoda Šlezkih pesmi.

⁹ Fran Albreht v oceni Srečko Kosovel, Pesmi (prvič LZ 1927, nato v knjigi Odsevi časa, str. 227).

znana in vplivna gospoda ni mogla in ni hotela dati prostora« boječ se preračunih idej.¹⁰

Prvi letnik *Mladine* (1924/1925) se je ogreval za Švehlov slovanski agrarizem, nadaljnji letniki (1925/26—1927/28) in *Svobodna mladina* (1928, 1929) pa so usmerjali mladi rod v duhu Cankarjevega izročila. Tako kot je zapisal Srečko Kosovel: »Zame je ves Cankar v besedi in dejanju direktno kulturno žarišče novega življenja.«¹¹

V *Mladini* in v *Svobodni mladini* je nastopila vrsta naprednih publicistov leve meščanske in marksistične smeri — to je ob Srečku Kosovelu, ki je kot pesnik in glasnik generacije ter duša njene revije izoblikoval znameniti II. letnik — uredniki Bratko Kreft, Alfonz Gspan, Vinko Košak in Ludvik Mrzel, med sodelavci pa zlasti Franjo Aleš, Ciril Debevec, Jože Dolenc, Ivo Grahor, Dušan Kermavner, Ciril Kočevar, Vladimir Martelanc, Fran Onič, Vladimir Premru in Lojze Ude. Obravnavali so predvsem položaj in perspektive slovenskega naroda: od udarca, ki ga je zadel z izgubo Primorske in Koroške, od protesta zoper velesrbski hegemonizem in zoper fašistični imperializem prek obravnavanja kulturnopolitičnih problemov Slovenije do opozoril na ideje in uspehe oktobrske revolucije, na napredne sile pri Hrvatih in Srbih, na borbene tradicije slovenske književnosti in še zlasti na delo Ivana Cankarja. V *Mladini* se je izkristaliziral slovenski program, ki ga je strnil Franjo Aleš v članku *Slovenija Slovincem* v tale stavek: »Gospodarski interesi delovnega slovenskega naroda vstajajo in slovenski narod kot samobitna kulturna skupnost stopa v začetek odločilne borbe za svojo nacionalno, gospodarsko in politično svobodo.«¹²

Čeprav je bilo Kosovelu usojeno sodelovati pri *Mladini* le slabo leto dni, je postal zornik in ljubljeneč generacije. (Glej osmrtnico na letaku, ki ga je dalo natisniti uredništvo *Mladine*.)

Nameraval je izdati zbirko *Zlati čoln*, pa so mu izbor pesmi izdali prijatelji ob obletnici smrti (1927), toda le manjši del bogate zapuščine. Zbirko so izdali s sredstvi, ki so jih morali zbrati sami. V nekoliko obširnejši izbor iz leta 1931 liberalna založba ni pustila socialnoborbenih pesmi. Te je prinesel šele I. zvezek *Zbranega dela* (1946), vendar tudi II. izdaji 1. zvezka (1964) še manjkajo pesniške konstrukcije s socialno ostjo. Eseji in korespondenca, napovedani za 50-letnico rojstva (1954), še zdaj, več kot 40 let po pesnikovi smrti, začuda niso izšli ne v *Zbranem delu* in ne posebej.

O Kosovelu se ponavljata frazi, da je pesnik Krasa in smrti, melanholičen krajinar in pesimist. Pravi obraz tega poeta, ki sodi med najdragocenejše v Evropi v obdobju med vojnama, pa je docela drugačen. Etično tenkočutnega mladeniča je marsikaj pretreslo in bolelo: pokol prve svetovne vojne, usoda rodne Primorske in Koroške, razočaranje Slovencev z novo državo, drobtinčarstvo slovenskega malomeščanstva, surovost kapitalizma in moralno razsulo povojnih let. Na sebi je okušal pomanjkanje, glad in bolezen. Težila ga je slutnja, da bo njegovo življenje, kipeče od načrtov in ciljev, prežgodaj omahnilo. Vendar je iz brezupnosti, zmede in iz malodušja tistih let našel smisel življenja v boju na strani bednih in ponižanih, v boju za revolucionarno pre-

¹⁰ O naši kritiki, literarni špekulaciji, Franu Albrehtu in drugo (*Svobodna mladina* 1928, str. 28—31).

¹¹ Kulturni pomen Ivana Cankarja (*Mladina* 1926/27, str. 41—42).

¹² *Mladina* 1926/27, str. 97.

obrazbo življenja. Postal je pesnik upanja, upora in vere v prihodnost človeštva.

Kosovelova poezija je zaverovana predvsem v daljne cilje proletarske revolucije, v proletarsko človečansko kulturo. Razredni boj brez kulture, brez umetnosti mu je »kakor neprizgana luč, ki ne more razsvetljevati kaosa vsakdanjih bojev« — veliko nalogo proletarske kulture vidi v ustvarjanju višjega reda med ljudmi, ko nihče »ne bo delal za izkoriščevalce in niti le za svoje egoistične namene«, marveč zato, »ker živi«, in bo živel zato, »ker bo delal«.

Kosovel je opominjal proletariat na duhovne dobrine, ustvarjene v času kapitalizma. V njih je videl temelje proletarske človečanske kulture, ki »se ne bo porajala«, kot pravi, »iz krvi sužnjev, ampak iz veselja do dela in življenja, iz veselja svobodnih ljudi«.

O tem je Kosovel predaval v Ljubljani in delavcem v Zagorju malo pred svojo smrtjo († 27. 5. 1926). Bolj kot le kdo takrat in kasneje se je zavedal veličine prihajajoče zgodovinske naloge proletariata, katere namen ni le zrušiti kapitalistični red, marveč »rojstvo novega družbenega reda, osnovanega na odgovornosti človeka do človeka«. In zato mu je »proletarska kultura nujnost, brez katere proletariat svoje naloge ne more rešiti«. ¹³

Ni naključje, da je Kosovel ob 7. obletnici Cankarjeve smrti objavil prevod Romain Rollandovega Manifesta svobodnim duhovom, ki terja, da postanejo »umetniki in učenjaki branitelji pravičnosti in resnice v času krivice in nasilja«. ¹⁴

Ce kdo, je bil Kosovel zgled delavnosti, načelnosti, zgled strasti za plemenito. Ta neomadeževana mladeniška strast je doživela razočaranja, toda Kosovel je vselej našel globlja in spodbudnejša spoznanja, močnejšo vero v bratstvo med ljudmi in narodi. Nihče od naših književnikov — razen Prešerna in Cankarja — ni ustvaril iz težkih in klavnih razmer malega, zatiranega, neenotnega naroda in kljub svoji bridki usodi toliko trajno spodbudnega in lepega kot Srečko Kosovel.

Primer povezovanja z naprednimi Srbi in Hrvati in hkrati zatiranja kulturnega ustvarjanja je *Knjiga drugova* (1929). Za ta »almanah najmlajših jugoslovanskih socialnih lirikov« je urednik Jovan Popović pridobil prek

¹³ V Ljubljani je Srečko Kosovel govoril 9. novembra 1925 prolog recitacijskima nastopoma na šentjakobskem gledališkem odru ta in naslednji večer. Besedilo prologa je natisnila Mladina (1925/26, str. 40—45) pod naslovom *Kriza*. Kosovel v tem govoru optimistično napoveduje pohod spoznanja o družbenih krivicah, ironizira slovensko hlapčevstvo in izpoveduje vero v pomembnost družbeno prizadete umetnosti in v vrednost dela (ki je edino »neporušljiva vrednota«) za osvobajanje tlačenih in ponižanih množic.

Recitacijski večer delavcem v Zagorju ob Savi pa je »literarno-dramatski krožek iz Ljubljane« priredil 23. februarja 1926. Kosovel je tudi tokrat bral uvodno besedo, in sicer svoje znamenito predavanje *Umetnost in proletarec*. Recitacijski večer je organiziral pesnik domačin Mile Klopčič. 25. februarja je Kosovel predavanje ponovil ljubljanskim delavcem na večeru Delavske akademije. Predavanje je Kosovel hotel pozneje podaljšati in izpopolniti za objavo v glasilu delavskih izobraževalnih društev *Svoboda* (glej pripombo v Mladini 1925/26, str. 155).

Mladina je objavila besedilo dobesedno po rokopisu v spominski številki (1925/26, str. 155—161) po pesnikovi smrti. In vendar je to predavanje v našem jeziku poleg Cankarjevih misli in stališč, zapisanih v *Beli krizantemi* in povedanih v predavanju *Slovensko ljudstvo in slovenska kultura*, najznamenitejši manifest proletarskega pojmovanja vloge umetnosti, izraz proletarskega aktivnega humanizma.

¹⁴ Mladina, 1925/26, str. 34.

uredništva Mladine njene pesnike: Iva Grahorja, Alfonza Gspana, Mileta Klopčiča, Vinka Košaka, Franceta Kozarja, Frana Oniča, Vladimira Premruja in Toneta Seliškarja. V antologijo je uvrstil tudi pesmi že umrlega Srečka Kosovela. Čeprav sodišče tudi glavnih obtožencev — Grahorja, Klopčiča in Kozarja — ni moglo obsoditi, je Knjiga drugova ostala zaplenjena. To nekulturno dejanje pa se je obrnilo v bumerang režimu. Knjiga drugova je ostala zapisana v zgodovini kot prva skupna manifestacija leve fronte književnikov jugoslovanskih narodov, kot glas skupnega protesta zoper pravkar ustoličeno diktaturo. Knjiga drugova ni edini primer sodelovanja književne levece naših narodov. Tako je npr. bila posvečena novejši slovenski književnosti in umetnosti sploh leta 1929 7.-8. številka beograjske revije Nova literatura, pri ljubljanski Akademski Založbi so izšle Krleževe Balade Petrice Kerempuha (1936), slovenski levičarski književniki so sodelovali pri beograjski reviji Stožer, pri zagrebški reviji Ars in bili v stikih s Krležovo revijo Danas, s Pečatom, z Galogaževno Literaturo, s Savremenimi pogledi iz Bosanskega Broda, s Književnikom, Književnimi horizonti in sarajevskim Pregledom.

Neposredni vpliv Mladine in Svobodne mladine je ostal omejen na študente in kulturno zainteresirane izobražence. Za izobrazbo in osveščanje delavcev pa so skrbela delavska izobraževalna društva: komunistični organizaciji Iskra in Vesna, ki sta bili kmalu ukinjeni, ter socialistična Svoboda in po njenem razpustu zaradi celjskega zleta leta 1935 Vzajemnost.

Splošna delavska izobraževalna zveza Svoboda je po ukinitvi istoimenske socialistične družinske revije v redakciji Frana Albrehta izdajala najprej »družinski list« oziroma z II. letnikom »kulturni mesečnik« Kres (od julija 1921 do vključno 4. številke 1923), nato pa spet revijo Svoboda — od 1. januarja 1925 do 1. junija 1927 — in še 8 letnikov od začetka 1929 dalje s poudarkom na marksističnem idejnem in kulturnem izobraževanju.

K širjenju marksistične misli, razkrinkovanju fašizma in h kulturni vzgoji sploh so vidno prispevale knjige Cankarjeve družbe, ki so izhajale od leta 1929 dalje na pobudo in pod idejnim vodstvom Zveze Svobod.

Celo Anton Kristan si je po vrnitvi v Ljubljano, očitno iz več namenov, naložil poleg vodstva Zadružne banke in Zadružne založbe (1923) še uredništvo revije Pod Lipo (1924—1926, 1928). Četrtemu letniku je dal celo ambiciozen podnaslov Lepslovna, poljudno-znanstvena in politična revija za slovensko delovno ljudstvo v Jugoslaviji, Avstriji, Italiji in Ameriki. Kristanu je uspelo zbrati precejšen krog sodelavcev — od Voranca in Mileta Klopčiča, od dr. Henrika Tume, Golouha in Frana Albrehta pa do Šorlija in dr. Alojza Gradnika. Objavljal je celo prispevke s simpatijami za SZ, svojo zgodovino socialnodemokratične stranke, to in ono, česar Zvon ne bi prinesel, pa tudi protikomunistične nazore Živka Topalovića.

Predvsem po zaslugi dr. Tume, Golouha, Boga Teplyja, Cirila Štuklja in na svoj način tudi Kristana so v socialnodemokratičnem časopisju izhajali izvorni in prestavljeni leposlovni in poljudnoznanstveni spisi, ki so širili in utrjevali socialistično in protifašistično zavest in splošno-kulturno raven svojih bralcev.

Delavski tisk med vojnami je stalno poudarjal pomen Ivana Cankarja za kulturo slovenskega naroda, delavska društva pa so uprizarjala in recitirala Cankarjeva dela. S sodelovanjem v delavskih društvih so nekateri pisatelji

nadaljevali v duhu zgleda, ki ga je dal Cankar že pred vojno s svojimi znamenitimi predavanji pri tržaškem Ljudskem odru. Pa tudi iz delavskih društev samih je zraslo nekaj pesnikov in pisateljev samoukov.

Že socialnodemokratski tisk ni izhajal v najlažjih razmerah. Neprimerno težje gmotne, cenzurne in politične razmere sploh pa so dušile komunistični tisk. Ta po obsegu skromni idejnopropagandni, polemični in družbenokritični tisk ni mogel nuditi kaj več prostora leposlovju. Prinašal je predvsem borbene pesmi, zglede požrtvovalnosti v proznih sestavkih in kak kritičen prispevek ali kulturnopolitičen članek načelnega značaja.

V komunističnem tisku so objavljali seveda književniki — člani KP oziroma pripadniki komunističnega gibanja: Voranc, Mile Klopčič, Ivan Vuk, Jože Pahor, kritik Vladimir Martelanc, pisatelj in publicist Ivo Grahor, Bratko Kreft, Tone Čufar in Ludvik Mrzel, pisec uspešnih socialnih pravljic Bog v Trbovljah (1937). Sodelovali so: v tržaškem (legalnem) Delu (I/1920 do VII/1926), ki ga je zatrl fašizem,¹⁵ v glasilu Nezavisne delavske stranke Jugoslavije Glas svobode, ki je moralo prenehati zaradi orjunaškega terorja (I/1923—II/1924), v Proletarski mladini (od 1. septembra 1922 do 15. oktobra 1923),¹⁶ v mesečniku Zapiski Delavsko-kmetske maticice (odg. urednik Ivan Vuk) in v Zborniku Delavsko-kmetske maticice (1925), v Delavsko-kmetskem listu (1924—1926) in v Enotnosti (1926—1929), ki jo je zatrla šestojanuarska diktatura.

V letih po obznani so se v slovenski kulturi vidneje javili književniki, ki so doživljali proletarsko življenje na lastni koži: Tone Seliškar, Mile Klopčič, Jože Pahor in Lovro Kuhar.

¹⁵ Od leta 1927 je izhajalo Delo ilegalno in je le delno ohranjeno. Izhajalo je v Gorici, Solkanu, Ljubljani, Parizu, na Dunaju in naposled spet v Parizu. Urejali so ga Ivan Regent (največ), Vladimir Martelanc, Jože Pahor, Jože Pertot, Vekoslav Rovan, Darko Ušaj, Stane Vilhar, Albin Vodopivec in Lovro Kuhar. Bilo je najprej glasilo primorskih slovenskih socialistov, nato glasilo KPI, pa tudi skupno glasilo KPI in KPJ oziroma CK KPJ in CK KPI (1930, 1933, 1934, 1935) za Slovence v Julijski krajini. Izhajati je nehalo sredi leta 1935, če odštejemo številke, ki so izšle ilegalno na Primorskem v letih 1937—40 (urednik Pino Tomažič), pa niso ohranjene.

¹⁶ Štirinajstnevnik Proletarska mladina je bil prvi list delavske mladine Slovenije in prvo legalno glasilo SKOJ po obznani v vsej državi. Izdajati ga je začel pokrajinski sekretariat Zveze komunistične mladine 1. septembra 1922 v Ljubljani. Spočetka je Proletarska mladina izhajala kot glasilo mladinskega izobraževalnega društva Iskra, po prepovedi Iskre zaradi komunistične dejavnosti januarja 1923 pa brez podnaslova (še do 15. oktobra). Takrat so jo prepovedali zaradi množičnih demonstracij vajenske mladine pod vodstvom SKOJ na ulicah Ljubljane in Maribora.

Proletarska mladina je prinašala politične članke, dopise mladincev, izobraževalno gradivo, literarne prispevke mladih proletarskih pesnikov in piscev, prevode pesmi in črtic ter ilustracije. Zavzemala se je za osvoboditev komunističnih mladincev, ki so bili takrat zaprti (npr. za rudarja, pozneje pesnika Franceta Kozarja). Glavni sodelavci uredništva so bili France in Mile Klopčič, Ludvik Mrzel in Ciril Štukelj. Njene prispevke so pogosto brali in deklamirali na delavskih prireditvah in na prvih nastopih otroških skupin.

Proletarska mladina je izhajala v 2000 do 2500 izvodih. Naklado so v glavnem razprodali požrtvovalni kolporterji med delavci. To so delali brezplačno. 500 izvodov pa je razpečala komunistična mladinska organizacija iz Trsta po Julijski krajini — predvsem po zaslugi Jožeta Pertota, ki je bil takrat (izgnan iz Jugoslavije kot prvi organizator Zveze komunistične mladine v Ljubljani in edini delegat Slovenije na I. kongresu SKOJ v Beogradu junija 1920) urednik tržaškega komunističnega lista Delo. (Glej članek Franceta Klopčiča, Ob štiridesetletnici Proletarske mladine v Komunistu 1962, št. 35.)

Tone Seliškar je z ekspresionistično zbirko Trbovlje (1923) uveljavil v slovenski liriki socialno tematiko iz delavskega življenja. V drugi zbirki (Pesmi pričakovanja, 1937) je to tematiko razširil z novimi motivi in podobno kot Klopčič zamenjal ekspresionistično patetiko in zgovornost s stvarnejšim in tudi bolj dognanim pesniškim izrazom. S podobami bede in s pritajenim gnevom delavstva, ki se čuti zlasti iz prve zbirke, so zbudile Seliškarjeve pesmi precej zanimanja tudi med bralci iz malomeščanskih krogov. Opomnile so jih na pereča socialna vprašanja, ki so vse bolj terjala rešitev.

Naslednje leto (1924) je izdal svojo prvo zbirko (Plamteči okovi) Mile Klopčič. Pesmi te zbirke so nastale povečini v zaporu, kjer se je Klopčič znašel kot 16-leten dijak zaradi ilegalne skojevške dejavnosti. Plamteči okovi so kljub oblikovnim pomanjkljivostim živ pesniški manifest naše prve skojevške generacije, idejno jasen izraz njenih revolucionarnih spoznanj o razrednem boju in hkrati utrip njenih bojnih čustev. M. Klopčič je zbirko posvetil spominu Lenina.¹⁷ Klopčiču so te pesmi privrele iz doživetij zmagovite oktobrske revolucije, poraza proletariata v Nemčiji, umora K. Liebknechta in Roze Luxemburg — ter hkrati iz bridkih izkušenj rudarskega otroka v najtežjih letih za ta stan pri nas, pa tudi iz organizirane upornosti skojevca zoper politično zatiranje delavstva in njegove partije. Njegovi skojevski tovariši in rojaki rudarji, steklarji in študenti so z bratom Francetom na čelu že isto leto za ceno svojih življenj odbili pohod Orjune v Trbovlje. S svojim vedenjem pri spopadu in pozneje na celjskem procesu so pridobili zase slovensko in jugoslovansko demokratično javnost in tako zavrli nadaljnji razmah jugoslovanskega fašizma.

Klopčičeve mladeniško razvnete pesmi so tista leta recitali na prireditvah delavskih izobraževalnih in kulturnih društev. Delavcem so zbudjale — kot pesmi bojev in upora, kot napoved oblasti proletariata — zavest o njihovi ustvarjalni moči in o zgodovinski neizbežnosti osvoboditve dela.

V letih krize delavskega gibanja pri nas je M. Klopčič objavil nekaj sonetov. V njih prizadeto ironizira nevredne, delavstvu neodgovorne voditelje, in napoveduje, da bodo množice kmalu dozorele za odločilne spopade.¹⁸

V letih šestojanuarske diktature so delavski odri s poudarkom recitali Klopčičev zbor Noč, pritajen protest zoper takratne krivične razmere in napoved lepše prihodnosti. Take so bolj ali manj vse Klopčičeve pesmi iz tridesetih let, zbrane povečini v zbirki Preproste pesmi. To so dokumentarno zveste podobe takratnega življenja rudarjev, kot jih je pesnik doživljal doma v Zagorju, vprašanja njihovih otrok, ki jih vznemirja težko življenje staršev, prepričljivi portreti morečega časa let šestojanuarske diktature in še posmeh poeziji v oblakih. Po Preprostih pesmih nastali ciklus o Indiji Komandiji pa izraža neuklonljivost in optimistično hrepenenje.¹⁹ Tako je M. Klopčič ustvaril, kot je to zapisal Ivo Brnčič, »zglede socialne poezije svojega časa«, ki so o njem

¹⁷ Zbirko Plamteči okovi je Mile Klopčič posvetil prvotno Borečim se sodrugom v zaporu. Ob smrti Vladimira Iljiča (21. januarja 1924) pa je posvetilo med tiskom zamenjal.

¹⁸ Mile Klopčič je objavil v listih le del teh sonetov. Druge hrani v rokopisu. Vsi so nastali v času med njegovo prvo in drugo zbirko. Za pesnikovo avtokritičnost in njegov čut za stilno ubranost je značilno, da sonetov ni sprejel med Preproste pesmi.

¹⁹ Ciklus o Indiji Komandiji je objavljen v LZ 1938, 1939.

s priznanjem pisali tudi kritiki iz idejno nasprotnih taborov. Klopčičeva poezija pa si je kmalu pridobila ime tudi pri Hrvatih in v Sovjetski zvezi.

Viden pojav v slovenski književnosti med vojnama so pisatelji samouki. Prvzaprav so samouki tudi Golouh, Voranc in Klopčič. Vendar bo v naslednjih odstavkih govora o književnikih, katerim iz raznih vzrokov ni uspelo doseči neko priznanje. To so Vuk, Tanc, Kozar, Moškrič, Kukovica in Čufar.

Vztrajen sodelavec delavskih izobraževalnih, kulturnih in strokovnih organizacij v Ljubljani je bil vse do svoje zgodnje smrti (12. novembra 1939) I v a n V u k , rojak Bratka Krefta. Predvojni sodelavec Mohorjeve družbe je postal v oktobrski revoluciji vojaški komisar v Taškentu in celo sodelavec revije Novo življenje, ki jo je urejal Maksim Gorki. Takrat je prestavil Internacionalo, po vrnitvi v domovino pa je pisal socialne povesti in pravljice (Pravljice iztoka), prevajal iz sovjetske proze, urejal delavske liste, z Miletom Klopčičem in Bratkom Kreftom ustanovil Proletarsko knjižnico (založbo za izdajanje socialnorevolucionarnih knjig in prevodov sovjetskega leposlovja) ter vneto sodeloval pri Cankarjevi družbi (ki mu je izdala zbirko socialnih novel Zlato tele, 1939).

A n t o n T a n c (ps. Čulkovski, Tone Maček) kot Tavčarjev sluga menda ni doživel časti, da bi razpravljal s svojim uglednim gospodom in veljavnim pisateljem o literaturi. S kulturnim življenjem delavstva je zaživel v Mariboru, kjer je izdal tudi zbirko retoričnih socialnih pesmi Glasovi iz teme. Uvod v zbirko je napisal Rudolf Golouh, policija pa jo je zaplenila iz strahu pred revolucionarno vsebino. Tanc je pisal tudi povesti, prevajal (zlasti Gorkega) in sestavil Kroniko delavske kulture v Mariboru do leta 1938.

V hrastniških delavskih društvih (Iskra, Vesna, Svoboda, Vzajemnost) je zrasel in delal F r a n c K o z a r , udeleženec trboveljskega spopada z Orjuno, sodelavec Mladine in Knjige drugova. Pesniško zbirko Izpod zemlje je izdal tik pred vojno v samozaložbi. Zvestobo delavskemu gibanju je potrdil z udeležbo v NOB, kjer je padel.

Pobudnik in organizator delavskega kulturnega življenja v Dobrunjah je bil J o ž e M o š k r i č , avtor drame Rdeče rože in še drugih iger,²⁰ L u d v i k K u k o v i c a pa je bil član sosedne Svobode v Zalogu, ki je uprizorila njegovo socialno dramo Spoznanje. Ponovitev 8. decembra 1936 na Ježici je policija prepovedala.²¹ Med NOB je bil Kukovica komisar TV stanic Slovenije, Moškrič pa je padel.

Med samouki v tem času je bil najbolj nadarjen T o n e Č u f a r , pesnik, prozaist in dramatik. Bil je zelo aktiven pri jeseniški Svobodi (od leta 1927) in nato pri izrazito levičarski E n o t n o s t i (ustanovljeni leta 1938). Na jeseniškem Delavskem odru so prvič uprizorili njegove igre: Jutranja molitev (1927), Polom (1934), Ameriška tatvina, Ljubezen v kleti. Čeprav Čufar ni mogel redno obiskovati niti osnovne šole, se je prebil od pastirja in hlapčiča prek mizarja in fabriškega delavca do sotrudnika LZ in Sodobnosti. Zbudil je zanimanje Borisa Kidriča, Edvarda Kardelja, Čedomira Minderovića, Iva Kozarčanina in

²⁰ Krstna predstava Rdečih rož je bila v Zadvoru 27. novembra 1932 (glej študijo Frana Petreta Proletarski odri v Ljubljani in okolici med obema vojnama (v knjigi Delavski oder na Slovenskem, str. 48, ki s prispevki Ferda Delaka, Frana Petreta, Rudolfa Golouha, Boga Teplyja, Ede Komavli in Franca Škrlija prikazuje delavsko amatersko gledališko dejavnost v obdobju med vojnama na Slovenskem).

²¹ Glej študijo Frana Petreta, str. 50, op. 18.

Ivana Kovačiča-Gorana.²² In to upravičeno. Saj je socialno patetiko in naivnost sčasoma nadomestil z nesentimentalnim, toda zaradi pisateljevega sončnega optimizma spodbudnim realizmom.

Tudi vidnejši proletarski književniki so bili v letih med vojnama živo povezani s kulturnim življenjem delavstva. Pomagali so mu k dosežkom, ki so očitno presegli podobna prizadevanja v klerikalnem in liberalnem taboru.

Na Primorskem je bil prva leta po prvi vojni vidno aktiven ljudsko-prosvetni in politični delavec pripovednik Jože Pahor. Kot komunista in Slovenca so ga fašisti pregnali. Vsa štiri njegova poglavitna predvojna dela obravnavajo socialne konflikte: tako roman Medvladje (1923) socialno vrenje na Primorskem med vojno in po njej, zgodovinski roman Serenissima (LZ 1928 do 1929, v knjigi 1954) beneško gospodovalnost kot zgodovinsko paralelo k fašističnemu nasilju, zgodovinski roman Matija Gorjan (1940) kmečki upor leta 1515, drama Viničarji (1937, v knjigi 1951) pa socialno izkoriščanje.

V delavskih izobraževalnih organizacijah je predaval Angelo Cerkvenik, novele, drame in kulturnopolitične članke pa je objavljaval v Kresu, ki ga je tudi urejal (II. letnik, I. letnik Karlo Kocjančič), v Svobodi, sploh v socialnodemokratskem, mladinskem in slovenskem ameriškem socialističnem tisku, pa tudi v Mladini in LZ. Cerkvenikove novele iz meščanskega življenja označuje socialna in satirična tendenca (podobno tudi njegove drame). Vojno obsoja v drami V kaverni (1924, prva slovenska kolektivna gledališka igra), uprizoritev drame V vrtincu v mariborskem gledališču (1925) pa je oblast prepovedala. V predavanjih in člankih je obravnaval vprašanja delavske kulture (npr. Beseda o proletarski kulturi in umetnosti v Delavski politiki 1930, št. 51).

Tone Seliškar je delavcem v Trbovljah in drugod predaval ter režiral npr. Cankarjeve Hlapce za prvomajsko proslavo 1922 v Trbovljah.

Mile Klopčič je sodeloval v ljubljanski Iskri. Bil je pesnik in »dramaturg« zagorske Vesne ves čas do razpusta po trboveljskih dogodkih (že kot dijak je prevedel za uprizoritev na Vesninem odru Tucićevo Golgoto, od Župančiča pa dobil prevod Galsworthyjeve Borbe, razvitju društvenega prapora je posvetil pesem Pozdravljen, rdeči prapor!).²³ V Ljubljani je pozneje vodil pri Delavskem odru enega od dveh recitacijskih zborov.²⁴ Recitacijski zbor kot umetniško obliko, ustrezno delavskim težnjam in proletarski solidarnosti, je v skladu s sklepom Zveze Svobod propagiral tudi v tisku (po sovjetskem in nemškem zgledu in ob podobnem prizadevanju Avgusta Cesarca na Hrvaškem).²⁵

Veliko je storil v obdobju med obema vojnama za širjenje in uveljavljanje revolucionarne marksistične misli in za borbena napredna razpoloženja v Sloveniji in do neke mere tudi prek njenih mej Bratko Kreft, najuspešnejši dramatik po Cankarju, gledališki režiser, pripovednik, publicist, esejist in govornik. Ponovno je dal zgled za sodelovanje z naprednimi kulturnimi delavci in organizacijami drugih, zlasti slovenskih narodov. Kot široko razgledan

²² Glej bibliografijo člankov o Tonetu Čufarju in njegovem delu v knjigi Nova gaz (1958), str. 233—236.

²³ Mile Klopčič, V kolonijah, v zaporih, v ujetništvu, med partizani (Borec 1966, str. 123—125).

²⁴ Glej študijo Frana Petreta, str. 45, op. 18.

²⁵ Svoboda 1929, str. 31, 232 in 264.

in vselej aktualen publicist in esejist je vneto seznanjal bralce naprednih listov s klasičnimi in sodobnimi socialnodemokratskimi in proletarskimi književniki ter aktualnim avantgardnim gledališkim dogajanjem v svetu (npr. Ruski teater, v Mladini 1926—27).²⁶ Odkrito je načenal kulturnopolitične in boleče družbene probleme (glej npr. poročilo o knjigi Glavnjača kao sistem, v Enotnosti 1928, št. 41). Spričo teh in drugih lastnosti (iniciativnost, širina nazorov) je uspel urednik Mladine in marksistične revije Književnost (1932—35).

Že na začetku svojega književnega delovanja (od 1922 dalje) je Kreft vzvalovil slovensko kulturno in politično javnost z reportažnim avtobiografskim generacijskim romanom Človek mrtvaških lobanj (1929), kot režiser pa z uspešnimi nastopi gledaliških amaterjev Delavskega odra Svobode v Ljubljani. Z romanom Človek mrtvaških lobanj (z značilnim podnaslovom »kronika raztrganih duš«) je dokumentarno razkrinkal problematične razmere, v katerih se je šolal na gimnaziji, zanimivo prikazal usode svojih sošolcev in izpovedal svoja iskanja in pot od tolstojanstva do marksizma. Policija je roman zaplenila zaradi »komunistične propagande, nemoralnosti, žalitve verskega čuta« in še »žalitve veličanstva« povrh, državni pravnik je dal požgati zaplenjene knjige, sodišče pa je avtorja obsodilo. Vse to je živo odmevalo v slovenski javnosti. Še bolj političnovzgojno so vplivale Kreftove novatorske režije na Delavskem odru, ki je bil ustanovljen na njegovo pobudo (glej članka Proletarski oder in Repertoar prolet-odra v Svobodi 1926). Zlasti sta ostali v spominu učinkoviti uprizoritvi Golouhove drame Kriza in dramatizacije Tolstojevskega romana Vstajenje (1. decembra 1929).²⁷

Poleg Krefta je bil ideolog in stilni novator Delavskega odra urednik da-daističnega časopisa Tank (1927) Ferdo Delak, režiser vrste amaterskih uprizoritev, zlasti svoje adaptacije Hlapca Jerneja, ki velja za primer kolektivne drame (uprizorjena 23. maja 1932 v ljubljanski operi). Ustanovil je tudi Otroški oder Svobode in uspešno pripravil predstavo Zupančičevega Cicibana.²⁸

Novinar in politik Rudolf Golouh je imel stike z življenjem delavskih društev še zlasti v času, ko je bil predsednik Zveze Svobod in hkrati urednik njene revije. S kolektivno dramo Kriza, ki prikazuje prvoujnijski spopad v Trbovljah in takratni položaj delavskega gibanja v Jugoslaviji sploh, si je pridobil ime dramatika. Krstna predstava Krize bi morala biti na ljubljanskem Delavskem odru 24. aprila 1928 ob 8. obletnici krvavih dogodkov na Zaloški cesti. Bila pa je prepovedana in uprizorjena šele po vrsti protestov 30. aprila v ljubljanski drami, seveda primerno cenzurirana. Izzvenela je v protest zoper diktaturo in si pridobila celo simpatije meščanskega tiska.²⁹

Naslednja leta pred okupacijo je Golouh napisal še tri igre. Vse tri je z uspehom uprizarjala mariborska drama: Grotesko sedanjosti, posmeh takratni Zvezi narodov, je cenzura hudo oklestila, da ne bi bilo zamere pri Mussoliniju; živalsko igro Od zore do mraka, ki smeši neodgovorne in bedaste suverene, Krišalido, ki izraža vero v uporno, nepremagljivo človeško misel. Vojna je preprečila

²⁶ Prim. Mundovo bibliografijo Bratka Krefta v knjigi Kalvarija za vasjo (1961), str. 277—327 oziroma Kreftove knjige: Poslanstvo slovenskega gledališča (1960), Gledališče in revolucija (1963), ki obravnava predvsem sovjetska gledališka vprašanja, in Dramaturški fragmenti (1965).

²⁷ Glej študijo Frana Petreta, str. 31, op. 18.

²⁸ Glej študijo Frana Petreta, str. 41—46, op. 18.

²⁹ Rudolf Golouh, Pol stoletja spominov, str. 361—364.

uprizoritev te igre v ljubljanski drami. Tako je Golouh v času, ko je bilo težko govoriti neposredno, skušal z igrami ohranjati vero v svobodnejše dni.

Lovro Kuhar-Prežihov Voranc je deloval javno in tajno ter pisal romane in povesti živo povezan s političnim, gospodarskim in kulturnim življenjem svojih rojakov. Skoraj vse njegovo delo izvira iz narodne in socialne zapostavljenosti koroških Slovencev in iz uporov avstrijskih vojakov, da bi padali brez smisla po bojiščih imperialističnega vojskovanja. O Vorančevi narodni zavesti in socialistični usmeritvi pričajo že njegovi prispevki zadnja leta pred prvo vojno pri celovškem tedniku *Mir* in pri ljubljanskem socialističnem dnevniku *Zarja*. Kot avstrijski vojak je dezertiral k Italijanom, da bi se javil na solunsko bojišče, vendar mu to ni uspelo. Pod vplivom oktobrske revolucije je kmalu po vojni postal komunist, celo eden od vodilnih v Sloveniji.

Ko je postalo politično delo po obznani vse težje, je sklenil delati »za našo stvar«, kakor je zapisal v pismu Miletu Klopčiču, kot književnik. V istem pismu je predlagal ustanovitev »proletkultovske« literarne revije oziroma sodelovanje proletarskih književnikov v LZ ali celo v Domu in svetu.³⁰ Zato ga ni motilo, da mu je prvo knjigo (*Povesti*, 1925) izdal kot I. zvezek *Leposlovne knjižnice* desničarski socialist Anton Kristan. Takratna kritika je spregledala življenjsko pristnost in moč teh povesti. Ni zaslutila v njih pisca Požganice (1939), Samorastnikov (1940), »vojnega romana slovenskega naroda« *Doberdob* (1940) in drugih del o socialni in narodni problematiki in o življenju Vorančevih rojakov sploh.

Voranc je videl narodno rešitev svojih Korošcev in Slovencev v celoti v proletarski revoluciji. Delo za uresničitev tega namena je usmerilo njegovo življenje na križev pot »borbe na tujih tleh« in dalo idejni temelj njegovim spisom. Bolj kakor za politika je bil rojen za glasnika svojih rojakov (čeprav je znal taktizirati s kraljevskimi žandarji in očitno tudi s kominterno). Za nekatere je bil komunist »s kmečkim kompleksom«. Ukvarjal se je uspešno z Bratovsko skladnico, združništvom, bil član šolskega sveta in odbornik RK. Tudi zato je, očitno v spomin na rojake, pisal o njih tako verno, neshematično, kakor da ni bil nikdar discipliniran agent kominterne — s čudovitim poslušom za tok življenja in zato spodbudno in prepričljivo. »Družil je,« kot je dobro zapisal Rudolf Golouh v spominih, »svoje umetniško ustvarjanje z delom ljudskega agitatorja in revolucionarnega zarotnika.«

Voranc je bil tudi režiser in politični usmerjevalec guštanjske Svobode. V spomin na uprizoritev *Kralja na Betajnovi* in na sodelovanje z domačim sokolskim društvom je zapisal v pomenu guštanjske Svobode trditve, ki veljajo bolj ali manj za delo vseh delavskih društev v obdobju med vojnama. »Brezdvomno,« pravi, »je pravilnemu delovanju guštanjske Svobode, ki je v stari Jugoslaviji nosila prapor bratstva, ki je zbirala zdrave sile ljudstva krog sebe, pripisati, da se je ljudstvo v Guštanju med okupacijo pravzaprav zelo dobro držalo, dasiravno so bile med njim zelo velike sile, ki so čustveno in zavestno z vsemi silami delale na to, da bi naše delavstvo ne šlo v borbo slovenskega naroda.«³¹

Slovenski proletarski in napredni meščanski književniki so vidno prispevali k oblikovanju in rasti borbene ljudskodemokratske zavesti na Slovenskem.

³⁰ Prežihov zbornik, str. 23.

³¹ Obzornik 1948, str. 63.

Buržoazna oblast je njihovo delo grobo zavirala — vendar brez uspeha. Okrog komunistične partije so se najodločilnejši čas zgodovine našega naroda zbrali v Osvobodilni fronti vsi, ki so mislili in hoteli pošteno.

Proletarski in napredni meščanski književniki so v letih narodnoosvobodilnega boja potrdili svoje predvojno književno delo s podtalnim političnim delom, nezlomljivi v taboriščih, med borci v brigadah, kot ustvarjalci sredi vojnih viharjev in nekateri med njimi tudi z življenjem.³²

³² Klerikalni Slovenec je 26. oktobra 1944 v članku pod naslovom Zvodnik bila je knjiga in nje pisec s prstom pokazal na književnike, ki so »javno pripravljali pot komunistični revoluciji v času, ko je bil komunizem z zakonom prepovedan«. Za »pristine kulturne boljševice« je označil Prežihovega Voranca, Miška Kranjca, Ludvika Mrzela, Cirila Kosmača, Juša in Ferda Kozaka, Mirana Jarca, Toneta Seliškarja, Ivana Albrehta, Vinka Košaka, Iva Grahorja, Mileta Klopčiča, Vladimira Pavšiča, Ivana Roba, Maksa Snuderla, Filipa Kalana, Anteja Novaka (prevajalca Tollerja), Ivana Potrča, Antona Ingoliča, Iva Brnčiča, Vita Kraigherja, Frana Zwitterja, Ferda Godino, pa tudi Antona Ocvirka in Josipa Vidmarja. Med literate in publiciste, »ki so pomagali k širjenju kulturnega boljševizma s svojim molkom ali celo z vidnimi simpatijami«, je uvrstil Edvarda Kocbeka, Ceneta Kranjca, Ceneta Logarja, Viktorja Smoleja, Jožeta Udoviča, Jožeta Brejca, Jožeta Zemljaka, Toneta Fajfarja in Franceta Bevka, med revije, ki so širile »komunistične ideje«, Mladino, Književnost, Ljubljanski zvon, Socialno misel, Besedo o sodobnih vprašanjih in Dejanje, med boljševiške založbe pa Slovensko matico, Hram, Našo založbo, Modro ptico in Krekovo knjižnico. In končno je ožigosal še SNG: dramo in opero.

Članek je sklenil z napovedjo, da takrat, ko postane »katoliška resnica« (pojmovana seveda belogardistično) last vseh, vzklije prerojeno kulturno življenje, ki ne bo več kakor »bolan jesenski cvet krizanteme v vagabundovi gumbnici, marveč bo kakor rdeč nagelj v okras lepe domačije«. Tako je Slovenec s tem ponaredkom sklepnega stavka Bele krizanteme naposled ožigosal še Ivana Cankarja.